

СТАНОВЛЕННЯ СОЦІАЛЬНОГО КАПІТАЛУ ЯК ЧИННИК РОЗВИТКУ СОЦІАЛЬНО-ТРУДОВИХ ВІДНОСИН НА СЕЛІ

Малік М. Й.,
Газуда Л. М.

Стаття присвячена становленню соціального капіталу на селі в процесі трансформації аграрної сфери на шляху до ринку. Обґрунтовано фактори формування соціального капіталу сільських територій та його складові.

Ключові слова: соціальний капітал, соціально-трудова відносина, трансформаційні процеси в аграрній сфері.

ВСТУП

Соціальний розвиток села – один із найважливіших напрямів аграрної політики, спрямованої на досягнення вагомих результатів в агропромисловому комплексі, підвищення на цій основі життєвого рівня населення. Актуальність цього напрямку зумовлена ще й тим, що на сьогодні з поглибленням кризових явищ загальноекономічного характеру на селі загострюється демографічна криза та трудові відносина, зростає безробіття, знижуються реальні доходи сільського населення, занепадає соціальна інфраструктура. Одним з напрямів розвитку сільського господарства в ЄС, який певним чином формуватиме ситуацію в українському аграрному секторі в майбутньому, є прийняття європейської моделі галузі як безперебійної форми виробництва сільськогосподарських продуктів та організації життя селян. Як виробничий сектор економіки сільське господарство здатне задовольняти певні потреби у продуктах харчування, а особисте селянське господарство, будучи основною ланкою зайнятості сільського населення, не втрачає свого багатofункціонального характеру.

Становлення соціального капіталу як процес організаційного змісту спирається на базисні економічні інститути суспільства. Адже соціальний капітал є інтелектуальним продуктом, сформованим під дією суспільних інститутів. З огляду на багатогранність явища "соціальний капітал", необхідною умовою його дослідження є обґрунтування ряду теоретико-методологічних позицій його формування, зокрема інституціональної. Позиція інституціоналізму в даному аспекті, на наше переконання, дає змогу охарактеризувати механізм формування соціального капіталу на селі з огляду на його структуру.

Економічні перетворення, започатковані на селі і аграрному секторі вітчизняної економіки, мають відповідну першооснову стосовно кінцевої мети, зокрема побудови ринкової соціогосподарської системи конкурентного спрямування. Основним принципом реформування вітчизняної соціогосподарської системи на селі є побудова ринкового господарського механізму. Даний принцип вважаємо ідеологічною базою тривалого періоду реформ, зокрема формування на селі соціального капіталу ринкового типу. Висновок щодо засад реформування сільського соціуму обґрунтовує позицію щодо актуальності проблеми і

Малік Микола Йосипович, академік НААН України, Національний науковий центр "Інститут аграрної економіки"

Газуда Леся Михайлівна, к.е.н., доцент, кафедра економіки, менеджменту та маркетингу ДВНЗ „Ужгородський національний університет”, e-mail: lesyagazuda@gmail.com

необхідності дослідження особливостей формування соціального капіталу на селі та розвитку даних процесів.

Мета статті – обґрунтувати особливості становлення соціального капіталу в умовах сучасних структурних перетворень на селі.

РЕЗУЛЬТАТИ ДОСЛІДЖЕННЯ

Структурні перетворення у розвитку села новітньої епохи зумовили урізноманітнення форм соціального капіталу, особливо щодо виробничої і невиробничої складових. Виробнича складова трансформувалася із державно-колективної у приватну в результаті персоніфікації власності на землю і майно сільськогосподарських підприємств. На селі формуються типи соціального капіталу, які визначаються, виходячи із відносин в системі господарських і особистісних зв'язків. Звідси колективний соціальний капітал, сформований через взаємодію індивідів (поєднання індивідуального соціального капіталу), а також індивідуальний або приватно-особистісний – зв'язки, взаємодії неформального і формального змісту, а також економічна й майнова їх основа.

За дослідженнями науковців Республіки Білорусь сформовано гіпотезу, що зміцнення соціального капіталу може значно підвищити ефективність соціально-економічної політики держави, а це безперечно стосується і українського села чи не найбільше. В дослідженні "Соціальний капітал: состояние и развитие" зазначено, що важливими передумовами для формування соціального капіталу є високий рівень міжособистісної довіри і широкий доступ громадян до засобів зв'язку. Від рівня міжособистісної довіри залежить готовність людей вступати у взаємовідносини один з одним. Широкий доступ громадян до засобів зв'язку і масової інформації дозволяє розширити географію соціальних контактів і сприяє зміцненню національної єдності, створюючи у людей відчуття причетності актуальних для суспільства подій і проблем. Об'єктивно на формування і становлення соціального капіталу впливає територіальна приналежність, що опосередковує доступ до освіти відповідної якості, а також засобів комунікацій. Важко заперечити той факт, що міські жителі володіють більш значним соціальним капіталом, ніж жителі села.

Дослідження показали, що через відсутність інформаційно-комунікаційних можливостей, відтік досвідчених людей, використання і формування соціального капіталу на селі зіштовхується з проблемами. В українському селі практично зведена нанівець участь громадян у суспільному житті через членство у відповідних громадських, професійних і міжпрофесійних організаціях, що створює певний вакуум відносно захисту їх прав. Професійні і міжпрофесійні об'єднання існують, але без залучення до них дрібних селян-виробників, а селяни замикаються в системі "робота – дім – робота". Якщо ж вона відсутня (робота), то домогосподарство стає єдиною соціально-економічною системою у забезпеченні зайнятості.

Формування соціального капіталу відбувається в умовах господарської реформи і під впливом докорінних трансформаційних перетворень на селі. Зміни та структуризація соціального капіталу зумовлені динамікою формування сучасного укладу життя. Уклад життя на селі як поняття вміщує виробничі традиції, ставлення до власності і результатів праці. Сільське життя як процес багатогранне, воно невіддільне від виробництва, адже господарювання – це власне спосіб життя селянина. Тому вважаємо, що соціальний капітал впливає на загальноекономічний розвиток галузі, сільської території. Впливовість соціального капіталу обґрунтовуємо, виходячи із розвитку інституційних утворень виробничого змісту, а також персоніфікованих індивідуальних господарств населення (інституційними утвореннями вважаємо державні і недержавні структури, а індивідуальними – господарства населення), які є виробничою складовою соціального капіталу села, аграрної сфери. Державні і недержавні підприємства представляють колективний соціальний капітал, а господарства населення – індивідуальний. Формування соціального капіталу, особливо

його виробничої складової зумовлює відповідний рівень ефективності сільського господарства.

Розвиток сільськогосподарської галузі супроводжується кардинальними інституціональними змінами у функціонуванні господарських структур. Ринкове спрямування системи взаємовідносин суб'єктів підприємництва між собою та адаптація їх до умов, які передбачають економічну відповідальність, зтягнулися. Неспроможність виробничих структур ефективно господарювати в умовах конкурентного середовища зумовили системні труднощі в налагодженні соціального розвитку села в цілому та забезпечення соціально орієнтованого ведення діяльності.

Формування ефективного соціального капіталу на селі у своїй основі залежить від аграрної політики, тому напрацювання в системі аграрної науки, пов'язані із розвитком аграрної постсоціалістичної економіки і сільських територій, повинні спрямовуватися на забезпечення стійкого сільського розвитку. Науково-практичні принципи формування соціального капіталу на селі за умов адекватного їх застосування сприятимуть ефективному соціально-економічному розвитку села як життєвого середовища і виробничо-господарської системи. Розробка і раціональне спрямування адекватної вітчизняному соціальному капіталу політики його формування є вагомим пріоритетом, який забезпечить інноваційний розвиток сільського соціуму, його виробничої і життєвої складових. Загалом щодо соціального капіталу на селі то залишаються питання стратегічного і тактичного змісту, які потребують обов'язкового теоретико-методологічного обґрунтування.

Такий стан речей реально існує через надзвичайно низький рівень індивідуально-колективної довіри, ментальність селянина, відсутність консолідуючих факторів високо вмотивованого змісту. В сільському господарстві і на селі загалом люди не прагнуть об'єднуватися для спільного існування, що зумовлено об'єктивними причинами. Громадська і виробничо-трудова активність низькі адже немає відчутних стимулів об'єднаного характеру і матеріально-речового змісту.

Соціальний капітал села знаходиться в занепаді, основна проблема соціального капіталу села у відсутності довіри селянина до інших селян і до держави. Здебільшого функціонує соціальний капітал, який у своїй основі формувався за командно-адміністративної системи соціально-економічного буття. Хоча наявний соціальний капітал на селі більш правильно вважати перехідним або трансформованим.

Причинами такої ситуації вважаємо тривалий період реформ, особливо в аграрній сфері, які до того ж не завершені. Селяни знаходяться ніби в очікуванні формування дієвої системи виробничо-трудова відносин, які ґрунтуються на приватній власності на землю і майно, але поки що не вважають себе власниками даних активів. Тому корінь проблеми знаходиться у свідомості селянина, який не готовий самостійно за власної ініціативи і на свій власний розсуд формувати соціальний капітал. Позиція більшості сільських виробників ще значною мірою полягає у бажанні отримати всеохоплюючу допомогу з боку держави, тому індивідуальний потенціал поліпшення життєвого середовища на селі не розвивається.

Стратегії поведінки селянина і господарюючих структур змінилися у напрямку переоцінки цінностей, індивідуально-колективних та господарських мотивацій. Перехід до ринкової моделі господарювання спричинив значні економіко-соціальні труднощі розвитку села, які не в останню чергу зумовлені неадаптованістю наявного соціального капіталу села до інституціонального середовища ринкової економіки.

Вважаємо, що в аграрній сфері з початком глибоких ринкових перетворень почав формуватися соціальний капітал ринкового типу. Село як економічне середовище життя тривалий час розвивалося в умовах планової економіки, яка передбачала жорстку регламентацію виробничо-трудова і соціально-економічних відносин, а також поведінки індивіда (селянина). Таким чином, безапеляційно можна наголосити, що відповідний соціальний капітал села і зокрема аграрний соціальний капітал погоджувався державною політикою зверху.

Селяни не мали змоги самостійно вибирати форму виробничо-трудова відносин, вона

була визначена владою – колгосп. Тому вважаємо, що основою соціального капіталу на селі, його економічним базисом тривалий час був колгосп. Це накладало відповідний відбиток на спосіб життя, соціально-економічні пріоритети селянина, свободу дій.

Перехід виробничо-господарської системи аграрної сфери на ринкові засади функціонування об'єктивно спричинила труднощі, викликані необхідністю глибоких змін сільського укладу життя. Все це адекватним чином вплинуло на соціальний капітал і його економіко-соціальну та інституційну основу. Перш за усе зміни відбулися у відносинах власності, адже відбулося законодавче закріплення приватної, колективної і державної, на відміну від тривалого "соціалістичного" періоду, коли всі фактори виробництва знаходилися у суспільній власності. Звідси і соціальний капітал вважався виключно суспільним явищем, без усвідомлення його індивідуального змісту.

Впровадження інституту приватної власності на землю і майно у сільському господарстві сприяє переорієнтації соціального капіталу із суспільно-колективної форми у індивідуально-колективну, коли індивідуальні (приватні) пріоритети селянина виходять на передній план. Це проявляється у побудові господарської системи, коли кожен селянин за відповідним законом отримав і власність – землю і (чи) майно. Відбувається персоніфікація власності, а значить підвищення мотивації і становлення більш ефективного (конкурентоспроможного) соціального капіталу.

Відповідні перетворення у сільському секторі економіки, особливо у виробничо-господарській системі виявилися у часовому проміжку тривалими і продовжуються надалі. Несприйняття селянином необхідності реформ виявилось близьким до байдужості, яка постала антистимулом поступального сільського розвитку. Більш-менш сталий на період започаткування реформ соціальний капітал зазнав кардинальної деформації, а становлення ринкового соціального капіталу проходить в умовах глибоких проявів байдужості селянина. Відсутні ефективні стимули, а дієві мотиви ринкового життя не сформовано, все це в комплексі з неефективною, недосконалою державною аграрною політикою стримує позитивні процеси на селі.

Соціальний капітал формується відповідно до стратегії, яка пропонується державою щодо сільського розвитку і сільського господарства, в тому числі і зміни трудових відносин. Як зазначає В. В. Близнюк: "Концепція трудових відносин в Україні за останнє десятиліття зазнала кардинальних змін від парадигми повної зайнятості до ліберальної моделі ринку праці, за якої визнається неминуче існування безробіття. Повна зайнятість як атрибут соціальної стабільності, невизнання робочої сили товаром у плановій економіці не могли не зумовити при становленні ринкових відносин певних ускладнень з визначенням основних показників ринку праці" [1, с. 298]. В цій ситуації індивідуальні надбання, у тому числі соціальний капітал, обов'язково і постійно інтегрується у суспільний з метою консолідації стосовно підвищення ефективності використання. Адже людина в сучасному світі неспроможна самостійно вирішувати усі проблеми, для цього потрібні колективні зусилля. Тому індивідуальний соціальний капітал невіддільний від колективного.

Переорієнтація соціального капіталу в індивідуальну площину розвитку зумовлена об'єктивними політико-екологічними чинниками, підтверджена індивідуалізацією сільського-господарського виробництва, коли питому вагу (особливо у тваринництві) займають особисті селянські господарства. Такий підхід швидше деструктивний, але є вмотивованим з боку селянства і вимушеним кроком на шляху не до високого добробуту, а до виживання. Саме вирішення проблеми виживання сільських родин дотепер стимулює підтримку існуючої структури соціального капіталу, коли селяни залишаються зі своїми внутрісадибними проблемами. Діють скоріше відособлено від громади, ніж колективно. Відособленість значною мірою зумовлена тим, що індустріальна модель розвитку сільського господарства тривалий період майже не надає селянину дієвих матеріально-грошових стимулів, а традиційне сільське господарство (особисті господарства) дозволило „триматися на плаву”. Але подальша індивідуалізація соціального капіталу на благо розвитку особистого сектору аграрного виробництва не має перспектив з огляду на обмеженість і можливість

забезпечити розширення відтворення. Хоча історичну місію даний тип господарств виконав і продовжує виконувати, забезпечивши продовольчу безпеку держави і даючи селу мінімальний ресурс для життя.

В цілому, сільський соціум виявився не готовим до кардинальних короткострокових змін. Трансформації на селі відбуваються досить повільно через небажання селян, неспроможність змінювати директивно-адміністративне середовище економічного життя на ліберально-ринкове. Проблема села і ринку – у наявному соціальному капіталі, який тривалий період формувався на суспільно-колективно-державних засадах. Мається на увазі, що тривалий період селянин знаходився у "лещатах" суспільного диктату влади, тому ліберальний спосіб, конкурентний ринок йому виявилися абсолютно невідомими, адже за десятиліття ініціатива індивідуального прийняття рішень майже зникла. Лише безвихідь, об'єктивні умови необхідності вижити створили прецедент щодо приватної ініціативи, яка частково і донині постає як спосіб життя на селі.

Соціальний капітал у його сучасній формі формується поступово в ході розвитку економіки і ринків. А поки переважають традиційні форми соціального капіталу, представлені неформальними соціальними мережами, які з економічної точки зору є неефективними. Їх характерні прояви, такі як ігнорування суспільних інтересів на користь родинних або дружніх зв'язків, отримання або надання хабарів тощо сприяють неефективному розподілу товарів та послуг і гальмують ринкові трансформації. Якщо б у сільських громадах вдалося знайти або створити середовище, яке б підтримувало появу соціального капіталу, характерного для країн з розвинутою ринковою економікою, і інвестувати в нього, це значно прискорило б їх економічний розвиток. Такими формами сучасного соціального капіталу є кредитні спілки, обслуговуючі кооперативи, асоціації фермерів, інші громадські організації. А, отже політичні рішення і кошти, спрямовані на їх розвиток сприяють не тільки підвищенню рівня життя у сільській місцевості, а й економічному зростанню країни. Але практика показує, що вітчизняний сільський сектор не готовий поки що сформувати взаємовигідний тип соціального капіталу. Головна проблема у всебічній системній і глибокій недовірі селян один до одного, байдужості до проблем громади, а також нерозуміння того, що за рахунок поєднання зусиль можна досягти значно вищого загального і персоніфікованого добробуту. А економічні складові соціального капіталу села (людський, інтелектуальний капітал, підприємства, власні інституції) працюватимуть на поліпшення життя селянина.

В контексті вищевикладеного слід наголосити на історичних передумовах формування людського капіталу: "В Україні, як і в інших постсоціалістичних країнах, до початку 90-х років минулого століття утворився високий рівень людського потенціалу, попри значне відставання від країн Організації економічного співробітництва та розвитку за величиною внутрішнього валового продукту на душу населення. Це було зумовлено:

- закритістю радянської та всіх країн Ради Економічної Взаємодопомоги (РЕВ) економіки та суспільства, що унеможливило перетік людських ресурсів до багатих країн;
- високим попитом на інтелектуальну працю з боку військово-промислового комплексу (ВПК). Як стало тепер відомо, на цілі оборони витрачалося 40 % державного бюджету СРСР, продукція ВПК становила 20 % валового суспільного продукту, із 25 млрд. руб. всіх витрат на науку, 80 % спрямовувалось на військово-технічні дослідження та розробки [3, с. 1, 12]. В Україні на той час був найвищий у світі показник кількості вчених та інженерів, зайнятих науково-дослідними та дослідно-конструкторськими розробками, у розрахунку на 100 тис. населення, та досить висока частка машинобудування в промисловості;
- безкоштовними для громадян послуг освіти та охорони здоров'я;
- високим ступенем споживання продуктів харчування населенням та низькими цінами на них, що сприяло росту тривалості життя;
- політикою зайнятості, згідно з якою безробіття і зайвих кадрів не існувало [1, с. 254].

Формальними ознаками соціального капіталу на селі є організації та структури, які використовують інтелектуальний та людський капітал, а також індивідуально-колективні

зв'язки між людьми (переважно жителями села) для задоволення соціально-економічних потреб. Такими структурами є перш за все аграрні підприємства різних організаційно-правових форм, асоціації та об'єднання виробників, спілки селян, професійні громадські організації тощо. Громадські організації за типом неприбуткових в аграрному секторі України беруть свій початок з 1993 р., коли було створено Українську лігу підприємців АПК. В цей же період були створені Українська асоціація фермерів, Селянська спілка України, Українська зернова асоціація, Українська асоціація захисту рослин, Спілка орендарів та орендодавців України, Національна асоціація бірж України, Союз молочних підприємств. Якщо 1997 р. налічувалося 7 професійних громадських організацій АПК, то 1998-му – 35, а 2001 р. – понад 60. У 2003 р. утворено Всеукраїнське громадське об'єднання "Українська аграрна конфедерація", Спілку птахівників України.

Вважаємо, що інститути формують зв'язки між людьми, стирають відмінності в індивідуальній поведінці і роблять поведінку індивіда зрозумілою та передбачуваною для інших. З цієї точки зору інститути формують соціальний капітал і надають йому індивідуальних ознак шляхом створення формальних норм поведінки індивіда в суспільстві. Наприклад, зміна законодавства про власність (введення інституту приватної власності) забезпечила заміну колективно-державного соціального капіталу на селі на приватно-індивідуальний з ознаками як колективного, так і індивідуально-особистісного використання (відповідно на рівні аграрних підприємств і особистих селянських господарств). Таким чином, зміна інституту власності стала причиною докорінних соціально-економічних трансформацій як господарської системи, так і соціального капіталу на селі.

У вітчизняному сільському соціумі об'єктивно склалися умови за яких переважають колективні інституції у соціальному капіталі і господарському житті. Серед типів соціального капіталу переважає колективна форма його вираження, що притаманніше українській дійсності. Колективна форма соціального капіталу походить від індивідуальної, адже первинними носіями суспільних зв'язків і ресурсів є особистості. Економічна система розвивається завдяки соціальному капіталу, сформованому у вигляді інститутів, що покликані задовольняти потреби суспільства, економічним базисом якого вони виступають.

Соціальний капітал українського села великою мірою формується на колективній, общинній основі. У цьому полягає специфіка українського села, яке тривалий час розвивалося на засадах колективізму, який "пронизував" повсякденне життя в усіх його проявах. Перехід до ринкової моделі господарювання спричинив значні економіко-соціальні труднощі розвитку села, які не в останню чергу зумовлені неадаптованістю наявного соціального капіталу села до інституціонального середовища ринкової економіки.

Складовою соціального капіталу є капітал зв'язків, тобто відносини виробничо-господарського характеру, відносини між елементами організаційної структури сільського соціуму (люди, підприємства, інституції та інститути). Соціально-економічні умови розвитку сільських територій у сучасних умовах формують демотиваційне середовище для сільських жителів. Селяни замикаються в собі, у своїх проблемах, адже на підтримку з боку сільської громади надії практично нема. Виходячи з цього, слід зазначити, що розвиток соціального капіталу має деструктивний характер – переходить із площини формування на рівні сільської громади у площину індивідуальних характеристик особистості, що зовсім не бажано для подальшого розвитку українського села. Підставою такого висновку є те, що село тривалий час розвивалося на колективних засадах, і для того, щоб сільська поселенська мережа збереглася, соціальний капітал у своєму становленні має переходити з рівня особистості у площину громади.

Найбільш важливим для становлення ефективного соціального капіталу вважається стабільність зовнішнього і внутрішнього середовища організацій, інститутів та інституцій. Люди більшу частину свого життя проводять в організаціях (господарських структурах). З цієї точки зору правомірним є оцінювання особливостей розвитку соціального капіталу через організації. Формування соціального капіталу на селі залежить від ідеологічних принципів розвитку підприємницьких структур і державної політики. Ці дві складові (принципи

розвитку підприємницьких структур і державна аграрна політика) характеризують повною мірою, на наше переконання, становлення (формування і розвиток) соціального капіталу на селі.

З одного боку, засади проявляються у традиціях створення і функціонування підприємницьких структур (вибір організаційної форми і організація господарювання), а з іншого – у державній політиці щодо села. Засади і принципи формування соціального капіталу залежать від традицій господарювання (виробничо-господарських утворень) та державної політики щодо розвитку села. Традиції організаційних утворень вважаємо мікрофакторами, а політику розвитку села – макрофакторами щодо формування соціального капіталу (рис. 1).

Рис. 1. Фактори формування соціального капіталу на селі

Мікрофактори відносяться до конкретного підприємства, тому в даному випадку розглядається формування соціального капіталу аграрних підприємницьких структур (сільськогосподарські підприємства різних організаційно-правових форм) та організаційних утворень (професійні та міжпрофесійні об'єднання). Складовими формування вважаємо організаційну форму (товариство, кооператив, приватне підприємство, фермерське господарство), політику формування виробничих груп (бригади, ланки тощо), а також традиції, ментальність індивідуальної трудової поведінки працівників.

Макрофактори – це зовнішнє середовище, а саме: державна політика щодо розвитку села, законодавча база, паритетність відносин з іншими галузями (міжгалузеві відносини), конкурентне середовище. Обидві групи ідеологічних факторів мікро- і макросередовища є однаково важливими. Вони у комплексі становлять ідеологію формування-розвитку соціального капіталу на селі.

Новітня економічна парадигма розвитку сільського сектору економіки в умовах конкурентного ринку передбачає глибинну трансформацію виробничої і соціальної, а також життєвої системи села. Трансформаційні зміни торкаються усіх без винятку складових сільського розвитку, а головне – особистості та її поведінки. З цієї позиції безапеляційно наголошуємо, що на селі утверджується нова система соціально-економічних відносин, а значить відбувається становлення новітнього, прогресивного соціального капіталу, його

економіко-соціальної складової.

Звідси припускаємо правильність висновку, що соціальний капітал не можна сформуванати завдяки певним формальностям на замовлення, його становлення відбувається певною мірою стихійно. Перш за все така позиція притаманна вітчизняній економіко-соціальної системі, особливо у сільському секторі.

Сільськогосподарська галузь і сільська територія становлять сукупний ресурс розвитку села як життєзабезпечуючу систему стосовно держави загалом. Становлення соціального капіталу на селі в умовах аграрної реформи потрібно розглядати з позиції економіки розвитку. У сільському господарстві більше, ніж в інших галузях, соціальний капітал формується під впливом культурних особливостей народу, що зумовлюють рівень довіри у суспільстві взагалі і особливо у сільському соціумі, а також схильність до кооперування. Зокрема, культурні особливості можуть зумовлювати створення переважно сімейних ферм, або виробничих кооперативів чи господарських товариств. Таким чином, через соціальний капітал культурні особливості (менталітет) народу впливають на форми організації виробництва.

Проте сільський сектор економіки природно дуже болісно сприймає глобальні перетворення економіко-інституційного і внутріорганізаційного середовища, але ринок завойовує стійкі позиції.

В умовах вітчизняної системи реструктуризації організаційно-господарських утворень виник негативний прецедент антирозвитку, який сформував категорію людей, що відносяться до бідних. На селі дана позиція проявляється найбільшою мірою. Межу бідності, що стосується споживання, можна розглядати як таку, що містить два елементи: витрати необхідні для придбання мінімального споживчого кошика та інших предметів першої необхідності, та додаткові кошти, величина яких є різною в різних країнах залежно від досягнутого економічного і технологічного рівня.

В Україні на сьогоднішній день розвиток села і сільських територій зокрема знаходяться на рівні, який продукує бідність селян. Бідність на селі не є неподоланим явищем, вона виникла не завдяки відсутності необхідних ресурсів, а через несприятливі умови розвитку сільських територій та їх виробничо-господарської системи. Економічна складова соціального капіталу, а саме: підприємницький, людський, інтелектуальний капітал виявилися неспроможними швидко перейти від командної економіки і адаптуватися до конкурентного ринку. З цієї позиції бідність вважається результатом неадекватності соціального капіталу ринковим засадам функціонування економіки.

Сьогодні соціальний капітал набуває винятково важливого значення для успішності підприємницької діяльності в умовах соціально-орієнтованої економіки. У даному ракурсі соціальний капітал впливає на становлення і економічне піднесення суб'єктів підприємницької діяльності. Головними аспектами впливу соціального капіталу виступають індивідуальний, організаційний, громадські. Спроби створити певні структури без урахування необхідного для їх існування соціального капіталу навряд чи будуть результативними. Зокрема, на нашу думку недостатній рівень розвитку обслуговуючої кооперації в аграрному секторі пояснюється передусім саме цією причиною, адже функціонування обслуговуючого кооперативу неможливе без довіри у відносинах між членами, їх здатності конструктивно співпрацювати і досягати спільних точок зору. Погоджуючись з цим, повинні зауважити, що соціальний капітал по суті являє собою аспекти взаємодії в колективі, відносини з приводу спільного вирішення проблем, прийняття управлінських рішень на шляху досягнення особистих і колективних цілей, включає неформальні й формальні зв'язки, нетрадиційні підходи до вирішення проблем, особистісні складові поведінки індивіда, формується в процесі його становлення (лідерство, повага з боку інших, підприємницький талант). Від соціального капіталу залежить ефективність колективних дій, швидкість досягнення консенсусу між співробітниками організації, кожний з яких має "власний соціальний капітал", вступаючи у відносини з іншими людьми. Зрозуміло, що кожний працівник підприємства має відмінні від інших складові соціального

капіталу (суспільний статус, поведінковий, ментальний, комунікативний аспекти). Соціальний капітал організації, сільськогосподарського підприємства і соціальний капітал працівника, селянина, які включають людський, інтелектуальний капітал на індивідуальному та колективному рівні в комплексі формують навколо сільської території соціальний капітал села.

Вважаємо, що становлення соціального капіталу села відбувається на основі людського, інтелектуального капіталу, сільської території, а також підприємницького капіталу (рис. 2): 1) підприємницький капітал – кількісно-вартісні показники ресурсів суб'єктів господарювання; 2) людський капітал – населення і трудові ресурси села; 3) інтелектуальний капітал – сукупність знань, інновацій, наукових розробок, інформаційних систем; 4) сільська територія – територіальне утворення, його також можна виділити в окрему складову соціального капіталу, навколо якої функціонують усі інші види капіталу; 5) інституції та інститути – об'єднання громадян і об'єднання організацій.

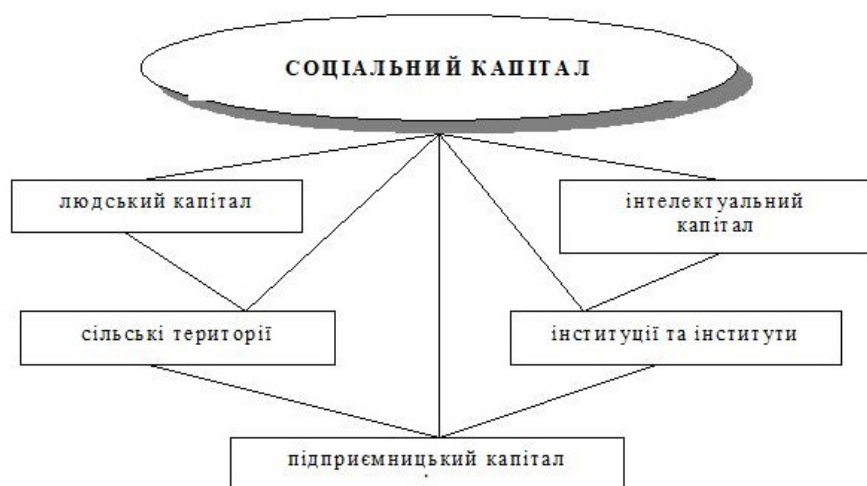

Рис. 2. Складові соціального капіталу села (сегментація)

За результатами проведених досліджень обґрунтовано є доцільність введення в науковий оборот поняття "аграрний соціальний капітал". Аграрний соціальний капітал – це сукупність зв'язків, відносин між людьми, власності, виробничого і трудового потенціалу аграрних підприємств, які функціонують в сільському господарстві й виконують специфічну роль в економіці – виробництво сільськогосподарської продукції для забезпечення продовольчої безпеки держави.

Соціальний капітал визначає розвиток сільської території як системи підприємств, інститутів, поселень та жителів села. Соціальний капітал утворюється в результаті інтеграції складових сільської території в єдину систему. Усі види капіталу, які функціонують на селі так чи інакше взаємодіють між собою, формуючи соціальний капітал з усіма його функціональними, вартісними, техніко-технологічними, кількісними та ієрархічними ознаками. Тому соціальний капітал села являє собою колективну форму інтеграції індивідів-власності, суспільно-економічних зв'язків і трудового потенціалу. Важливо сконцентрувати увагу на визначенні соціального капіталу села, основою якого є сільська

територія, яка включає підприємства, інститути, населення з відповідними характеристиками.

Через характеристику вищенаведених складових (рис. 2) можна дати базову оцінку тенденціям становлення соціального капіталу і його фактичному стану в Україні. Сегментація соціального капіталу, тобто умовне розмежування його складових, дозволяє характеризувати сучасне село, його виробничі, людські ресурси, а також можливості і перспективи ефективного використання потенціалів у контексті забезпечення сталого, відновлювального розвитку. Тому вважаємо за необхідність оцінювати складові соціального капіталу (табл. 1).

Людський капітал деградує, або не використовується на селі ефективно. Чисельність сільського населення постійно зменшується, відповідно і зменшується кількість працездатного населення. Результати дослідження показують, що головною проблемою менеджменту персоналу аграрних підприємств є відтік кваліфікованих кадрів, внаслідок чого погіршуються як кількісні, так і якісні характеристики кадрового потенціалу.

Причинами такого розвитку ситуації є низький рівень мотивації трудової діяльності на селі; зміна структури виробництва; відсутність стабільної зайнятості; відсутність уваги з боку керівників аграрних підприємств до проблем персоналу; зниження витрат на розвиток персоналу (освіта, перепідготовка); відсутність програм соціального захисту; неефективність господарювання взагалі; ставлення з боку керівників до працівника як частини технології виробництва; безправність селянина-працівника.

Інституційна складова соціального капіталу на селі представлена професійними громадськими організаціями (див. табл. 1), які є неприбутковими, покликані захищати права та інтереси учасників. Вони виражають соціальні показники становлення соціального капіталу села. Даний сегмент соціального капіталу села є найменш розвинутим, сформовані інституції (інститути), об'єднання здебільшого існують формально, їхні програмні положення переважно декларативні й не забезпечують ефективного практичного застосування. Структури по типу неприбуткових нездатні поки що брати на себе відповідальність щодо організації діяльності і захисту інтересів учасників, значну роль й надалі відіграють командно-адміністративні підходи, а регулятивно-захисна функція практично не реалізовується. З цієї точки зору соціальний капітал, особливо згаданий сегмент вважаємо неефективним, неадаптованим до ринкових умов соціально-економічного розвитку села.

Таблиця 1 Соціальний капітал на селі¹

Складові соціального капіталу на селі	2000	2005	2006	2007	2008	2009	2010
<i>Підприємницький капітал</i>							
Кількість діючих господарюючих суб'єктів у сільському господарстві ²	63998	57877	57858	58387	59059	57152	56493
Наявність основних засобів у сільськогосподарських підприємствах, млн. госп.	87,8	46,9	47,1	53,7	56,1	62,1	н/д
Кількість сільськогосподарських підприємств (без фермерських господарств), од.	21773	20556	19992	19744	15165	15051	14767
Середньорічна кількість найманих працівників сільськогосподарських підприємств, які звітують у	2475	1038	н/д	778	698	624	595

повному обсязі, тис. осіб							
Наявність техніки у сільському господарстві, од.							
Трактори (на 1000 га ріллі)	11	11	10	10	10	9	8
Зернозбиральні комбайни (на 1000 га посіву зернових без кукурудзи)	6	5	4	4	3	2	2
Бурякозбиральні машини (на 1000 га посіву буряків)	16	17	12	13			
<i>Людський капітал</i>							
Сільське населення (наявне), млн. осіб	16,1	15,0	14,8	14,7	14,7	14,6	14,5
Економічно активне населення, тис. осіб ³ :							
працездатного віку	5983,0	6071,0	6060,8	6091,7	6091,8	6110,6	6091,7
старше працездатного віку	730,6	916,0	889,0	882,7	861,3	898,1	876,0
Зайняті, тис. осіб:							
працездатного віку	5527,1	5671,4	5659,5	5712,3	5694,2	5608,6	5598,2
старше працездатного віку	728,4	914,7	888,8	882,7	861,3	898,1	876,0
Безробітні, тис. осіб:							
працездатного віку	455,9	399,6	401,3	379,4	397,6	502,0	493,5
старше працездатного віку	2,2	1,3	0,2	-	0,0	0,0	0,0
Економічно неактивне населення, тис. осіб:							
працездатного віку	2265,2	2385,7	2386,2	2337,1	2310,9	2251,0	2219,7
старше працездатного віку	2027,5	1522,2	1481,0	1408,3	1337,0	1192,9	1142,5
<i>Інтелектуальний капітал</i>							
Кількісні і освітні характеристики працівників сільського господарства ⁴							
Кількість штатних працівників сільськогосподарських підприємств, тис. осіб	2305,0	н/д ⁵	н/д	н/д	н/д	н/д	н/д
Мають вищу освіту, тис. осіб:							
неповну та базову вищу (закінчили заклади I-II рівня акредитації)	255,3 (11,1%)	н/д	н/д	н/д	н/д	н/д	н/д
повну вищу (закінчили заклади I-IV рівня акредитації)	126,1 (5,5)	н/д	н/д	н/д	н/д	н/д	н/д
Чисельний склад керівників і спеціалістів за освітою в сільському господарстві							
Всього працівників, тис. осіб	285,1	190,8	171,6	168,2	н/д	н/д	н/д
дипломовані спеціалісти, тис. осіб	245,5	172,9	157,2	153,6	н/д	н/д	н/д
%	86,1	90,6	91,6	91,6	н/д	н/д	н/д
з них з повною вищою освітою, тис. осіб	98,0	81,2	76,5	77,8	н/д	н/д	н/д
%	34,4	42,6	44,6	44,6	н/д	н/д	н/д
Підготовка робітничих кадрів, тис. осіб	62,6	18,2	18,9	20,1	н/д	н/д	н/д
Підвищення кваліфікації, тис. осіб	62,4	25,8	28,1	37,6	н/д	н/д	н/д

Сільські території

На початок 2001 р. в Україні нараховувалось 28651 населених пунктів в яких постійно проживало 16 млн. осіб з яких 4,4 млн. становили працюючі, із загальної чисельності працюючих 55,3% зайняті у сільському господарстві. Площа господарської території сільських населених пунктів становила 47,2 млн. га, у тому числі 5,2 млн. га – площа території населених пунктів, 2,4 млн. га – земельний запас, 1,7 млн. га – земельний державний резерв, 0,2 млн. га – національні парки, заповідники, 0,1 млн. га – земля садових кооперативів. Погіршилося загальне забезпечення сільських населених пунктів об'єктами соціально-культурної сфери. Лише на території 1,1 тис. сільських населених пунктів були розташовані лікарні, 15,8 тис. – фельдшерсько-акушерські пункти [4, с. 29, 480].

У 1990 р. у сільській місцевості нараховувалося 12,6 тис. дошкільних навчальних закладів, а у 2004 – лише 8,2 тис., охоплення дітей відповідного віку дошкільними закладами у 1990 році становило 43%, а у 2004 – лише 23%. У 1990 р. функціонувало 18,7 тис. бібліотек, у 2004 – 15,1, кількість закладів культури клубного типу становила 1990 – 21,0 тис., 2004 – 17,0 тис [2, с. 193].

Інституції та інститути

Громадські організації по типу неприбуткових в аграрному секторі України беруть свій початок з 1993 року, коли була створена Українська ліга підприємців АПК. В цей же період були створені Всеукраїнський союз сільськогосподарських підприємств, Українська асоціація фермерів, Селянська спілка України, Українська зернова асоціація, Українська асоціація захисту рослин, Спілка орендарів та орендодавців України, Національна асоціація бірж України, Союз молочних підприємств. Якщо у 1997 році налічувалося 7 професійних громадських організацій АПК, то в 1998 р. – 35, у 2001 р. – понад 60. В 2003 р. утворено Всеукраїнське громадське об'єднання “Українська аграрна конфедерація”, Спілку птахівників України.

¹ Дані Державного комітету статистики України, Міністерства аграрної політики України (розрахункові і фактичні) [5, с. 138; 144-145; 6]. З 2008 року дані про освіту спеціалістів сільського господарства статистика не відслідковує.

² Включаючи фермерські господарства.

³ Економічно активним є населення у віці 15-70 років.

⁴ Включаючи мисливство та лісове господарство.

⁵ Окремі статистичні дані за відповідні роки Державна служба статистики України не відслідковує.

Одним із аспектів становлення соціального капіталу на селі потрібно вважати кооперацію. Потрібно виходити з того, що соціальний капітал утворюється в результаті спільної життєдіяльності та поєднання зусиль людей для творення суспільного буття, а кооперація це і є об'єднання особистостей, домогосподарств й інститутів для спільного досягнення певної мети. Через кооперативні зв'язки виражається принцип турботи про суспільство, цей принцип виражає важливу особливість кооперативного господарювання – його соціальну спрямованість, зв'язок із запровадженням у суспільстві гуманістичних цінностей: демократії, свободи, справедливості, рівності, взаємовиручки. Цей принцип означає не лише участь кооперативів у зміцненні соціальної інфраструктури і культурно-побутової сфери тих осередків, що їх оточують. Оскільки організаційно-економічний механізм кооперативу ґрунтується на цих цінностях, кооперація набуває певного соціального значення, морально-етичного забарвлення. Кооперація є формою поєднання інтересів і власності селян, тому як ефективний спосіб інтеграції на селі забезпечує акумулювання соціального капіталу на найбільш вмотивованих засадах, які регламентують врахування інтересів учасників. Кооператив є системою, яка при дотриманні основних принципів кооперативних відносин здатна забезпечити поступальний розвиток сільських територій, а значить і соціального капіталу на колективній взаємовигідній основі.

За дослідженнями академіка НААН М.Й. Маліка, в Україні функціонують близько 2,0 тис. сільськогосподарських виробничих кооперативів, понад 1,0 тис. обслуговуючих кооперативів та 367 кредитних спілок. Сільськогосподарська кооперація і кооперативи як організаційні утворення є не лише типом підприємства, а ідеологією виживання сільськогосподарських товаровиробників в ринковому середовищі та засобом їх адаптації до ринкових умов. Кооператив є формою, ефективність функціонування якої найбільшою мірою залежить від соціального капіталу. Питома вага кооперативних формувань у загальній кількості формувань коливається від 36 % у Луганській області до 53,2 % у Волинській. Якщо в Львівській області їх 23, Донецькій – 10, Дніпропетровській 36, то у Волинській 282 і темпи зростання ВВП у Волинській області значно випереджують середньоукраїнські. Соціальна місія виробничого кооперативу реалізується концентрацією уваги на таких напрямках як ріст добробуту, рівня освіти, розвитку соціальної інфраструктури і збереження села як основи нації. Обслуговуюча кооперація на селі розвивається досить нерівномірно, наприклад у Карпатському регіоні на Івано-Франківщині діє 158 кооперативів, на Львівщині – 30, а в Чернівецькій області – тільки 6; на сході України в Харківській області зареєстровано 100 кооперативних підприємств, а в Сумській і Луганській – відповідно 6 і 5. Вважаємо, що розвиток кооперації завжди можна вважати позитивом у становленні соціального капіталу на селі, адже соціальний капітал характеризується ефективністю групової взаємодії між людьми в процесі їх життєдіяльності на певній території, яку найбільшою мірою сповідують кооперативні взаємовідносини. Групова взаємодія проявляється у створенні об'єднань і спілок для взаємного вирішення суспільно-необхідних потреб колективно-індивідуального змісту. Соціальний капітал має суспільний характер, тобто його становлення відбувається на основі групової взаємодії індивідів.

Кооперативні процеси, становлення соціально-орієнтованого прогнозованого кооперативного руху формують економічні передумови становлення соціального капіталу на селі. Через кооперацію соціальний капітал виглядає реально оцінюваним з точки зору ефективності і суспільної значимості. Об'єднання селян в кооперативні структури створює об'єктивні передумови становлення конкурентоспроможного соціального капіталу, який сприятиме поступальному розвитку села, його демоекономічних, господарських складових. Виходячи із оцінки кооперативних процесів на селі, закономірною є можливість обґрунтування ролі держави у становленні соціального капіталу. Роль держави проявляється у результатах соціально-економічного розвитку сільських територій, політиці розбудови кооперативного руху. Кооперація явище, яке не можливо штучно активізувати, держава може лише створити певні умови економічного правового змісту. Проте власне утворення кооперативних структур можливе лише за бажання і здійснення конкретних кроків з боку потенційних учасників, адже вони створюють і самостійно несуть відповідальність через працю та доходи за діяльність кооперативу. Кооперативи вважаємо бажаними, ефективними структурами, які здатні найбільш продуктивно використовувати соціальний капітал індивідів-учасників. Причиною є замкнута система мотивації, адже учасник кооперативу в обов'язковому порядку повинен брати в його діяльності трудову і майнову участь. Тому члени кооперативу (виробничого) стимулюються до ефективної праці індивідуальними доходами і доходами кооперативної структури, оскільки між ними пряма залежність. Кооперативи є перспективними утвореннями, які уможливають соціально-економічне піднесення сільських територій, до того ж уклад сільського життя створює відповідні передумови.

Стосовно села історично склалася поселенська мережа, яка існує на основі колективного укладу життя, тому становлення соціального капіталу має не індивідуальний, а колективний характер. Виходячи з того, що соціальний капітал українського села окрім особистісно-індивідуального вираження значною мірою формується на колективній, общинній основі. У цьому полягає специфіка українського села, яке тривалий час розвивалося на засадах спільної життєдіяльності, хоча й мала дещо примусовий характер.

Соціальний капітал селянина або жителя села сам по собі не здатен забезпечити

соціально-економічне піднесення сільської території. Наголошуємо на тому, що соціальний капітал у процесі формування обов'язково переходить з особистісної фази на рівень групової взаємодії. Групова взаємодія проявляється у створенні селянами формальних і неформальних організацій для спільного вирішення завдань, спілок за професійними та статусними ознаками, важливе значення має родинна взаємодія.

Обґрунтовуючи сутність і особливості становлення соціального капіталу на селі вважаємо, що це явище не є постійним, його параметри завжди змінюються. Соціальний капітал, якщо говорити про село як поселення, залежить від його особливостей, які стосуються перш за все традицій та уподобань щодо особистісної поведінки і економічних зв'язків.

Вважаємо, що соціальний капітал на селі отримує позитивну динаміку становлення у випадку виваженої, стимулюючої державної політики розвитку села, сільського підприємництва. Становлення ефективного соціального капіталу можливе за умови поліпшення демографічної ситуації на селі, підтримки малого бізнесу (особливо аграрного спрямування), системного поширення і розвитку кооперації, врегулювання соціальних питань, появи можливостей задовольняти потреби в достатньому обсязі за рахунок праці на селі.

Структурні перетворення у розвитку села новітньої епохи зумовили урізноманітнення форм соціального капіталу, особливо щодо виробничої і невиробничої складових. Виробнича складова трансформувалася із державно-колективної у приватну в результаті персоніфікації власності на землю і майно сільськогосподарських підприємств. На селі формуються типи соціального капіталу, які визначаються, виходячи із відносин в системі господарських і особистісних зв'язків. Звідси, колективний соціальний капітал, сформований через взаємодію індивідів (послання індивідуального соціального капіталу), а також індивідуальний або приватно-особистісний – зв'язки, взаємодії неформального і формального змісту, а також економічна й майнова їх основа.

У сучасних умовах соціальний капітал переорієнтувався усе більше на досягнення індивідуальних, а потім уже суспільно-колективних (за соціалізму було навпаки) цілей. Таким чином, аграрна реформа змінила принципи і підходи державної системи влади стосовно соціально-економічного розвитку села, аграрної політики та формування соціального капіталу. Відбуваються кардинальні зміни у соціально-економічному житті на селі, які певною мірою конфліктують із минулим, таким чином соціальний капітал колективно-державного змісту командно-адміністративної економіки конфліктує із соціальним капіталом новітнього періоду сільського розвитку.

Слід зауважити, що індивідуальний або приватно-особистісний соціальний капітал є більш продуктивним, адже господарства населення домінують у виробництві продукції сільського господарства. Колективна форма використання соціального капіталу виражена через діяльність сільськогосподарських підприємств (державних і недержавних). Тип соціального капіталу, що використовується державними і недержавними великотоварними аграрними підприємствами, забезпечує лише близько 40 % валової продукції сільського господарства.

ВИСНОВКИ

Вважаємо, що становлення соціального капіталу відбувається в умовах господарської реформи і під впливом докорінних трансформаційних перетворень на селі. Зміни та структуризація соціального капіталу зумовлені динамікою формування сучасного укладу життя. Уклад життя на селі як поняття вміщує виробничі традиції, ставлення до власності і результатів праці. Сільське життя як процес багатогранне, воно невіддільне від виробництва, адже господарювання – це власне спосіб життя селянина. Тому вважаємо, що соціальний капітал впливає на загальноекономічний розвиток галузі, сільської території. Впливовість соціального капіталу обґрунтовуємо виходячи із розвитку інституційних утворень

виробничого змісту, а також персоніфікованих індивідуальних господарств населення (інституційними утвореннями вважаємо державні і недержавні структури, а індивідуальними – господарства населення), які є виробничою складовою соціального капіталу села, аграрної сфери. Державні і недержавні підприємства представляють колективний соціальний капітал, а господарства населення – індивідуальний. Формування соціального капіталу, особливо його виробничої складової зумовлює відповідний рівень ефективності сільського господарства.

Метою розвитку соціального капіталу є розбудова ефективних і взаємовигідних соціальних та економічних відносин між селянами у формуванні реальних можливостей перспективного розвитку сільських територій.

Реалізація окресленої мети консолідує завдання, які впливають із потреб сьогодення щодо активізації розвитку сільських територій за рахунок внутрішніх факторів і потенціалу села. Завданнями у даному ракурсі вважаємо: формування інститутів взаємної довіри селян – кооперативів; організацію системного моніторингу соціально-економічних ситуацій на селі – демографічної, формування трудового і кадрового потенціалу, мотиваційного поля діяльності; пропаганда і впровадження інноваційної моделі сільського розвитку; забезпечення продуктивної реалізації існуючого трудового потенціалу через консолідацію господарств населення у систему трудової взаємодії на основі інтеграції та базованих на взаємній довірі зв'язків; сприяння поширенню парадигми дорадництва з метою ефективного інформаційного забезпечення та роз'яснювальної роботи; остаточне утвердження на селі базисних економічних інститутів, перш за усе інституту власності, власності, кооперації, поєднання економічних і соціальних ролей в формуванні інституціонального підприємницького середовища.

ПЕРЕЛІК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Економіка України: Стратегія і політика довгострокового розвитку/За ред. акад. НАН України В.М.Гейця. – К.: Ін-т екон. прогнозів.; Фенікс, 2003. – 1008 с.
 2. Народне господарство Української РСР в 1990 році. : Статистичний щорічник/ Міністерство статистики УРСР; відп. за вип. В. В. Самченко. – К. : „Техніка”, 1991. – 496 с.
 3. Ревенко А. Макроекономіка та наше життя / А. Ревенко //Дзеркало тижня. – 2001. – 23 серпня.
 4. Статистичний щорічник України за 2000 / Державний комітет статистики України / за ред. О. Г. Осауленка. – К.: Техніка, 2001. – 600 с.
 5. Статистичний щорічник України за 2010 рік / Державна служба статистики України; за ред. О. Г. Осауленка. – К. : ТОВ "Август Трейд", 2011. – 559 с.
 6. Статистична інформація : Сільське господарство; Ринок праці. [Електронний ресурс] / Державна служба статистики України. – Режим доступу : <http://www.ukrstat.gov.ua/>
-